

SZEMANTIKAI SZÖVEGÖSSZEFÜGGÉSEK JUHÁSZ ERZSÉBET GYÖNGYHALÁSZOK CÍMŰ KÖTETÉNEK ELBESZÉLÉSEIBEN

L Á N C Z I R É N

Juhász Erzsébet *Gyöngyhalászkok* című kötete¹ tíz elbeszélést tartalmaz, ezeket három alcím tagolja három részre. A harmadik rész címe, mely meg-egyezik a kötet címével, öt elbeszélést kapcsol egybe.

Ezt az öt elbeszélést elemeztem szövegtani szempontból. Ez a fajta elemzés nem azonos az irodalmi elemzéssel. A szövegtan többek között a szöveg mibenlétét, formáját, felépítettségét, grammatikai, szemantikai, pragmatikai összetartó erejét kutatja, azt, hogy miként lesz a mondatok sorából szöveg, egy kerek, összefüggő egész, és hogy milyen szövegelemek biztosítják az egymást követő és egymástól távolabb álló mondatok és nagyobb részek egybetartozását. Azaz a szöveg mikro- és makroszerkezetének jellemzőit veszi számba a szövegtani elemzés. Én a jelentéstani összefüggésekre, a jelentésszerkezetre figyeltem, és azt mutatom be, hogy a szemantika szintjén milyen jól megszerkesztett egységet alkot a kötet utolsó öt elbeszélése.

A kötet egyik ismertetője abból indult ki, hogy az elbeszélésekben az ábrázolás töredékes, töredezett, szaggatott, mozaikszerű. A szövegtan szempontjait figyelembe véve viszont a kisebb és nagyobb szövegrészek szavai, szerkezetei, ezek jelentése sok-sok szállal fűzi egybe a különálló szövegeket is és a viszonylag önálló szövegrészeket is. Különálló szövegeknek tekintem az elbeszéléseket, viszonylag önállóaknak pedig az elbeszélések részeit. Mind az öt elbeszélés ugyanis részekből áll, ezeket a részeket nem az elemző állapította meg, az író tagolja részekre elbeszéléseit. A részek formai elkülönülése vizuálisan érzékelhető a nyomdatechnikai megoldásnak/eljárásnak köszönve.

A kötet címe biztosítja a különálló tíz szöveg egybetartozását, de azzal, hogy szövegtanilag mi mindennek köszönhető, hogy az elbeszélések egy cso-

korba kerültek, nem foglalkozom. A főcímmel megegyező fejezetcím arra utal, hogy az öt elbeszélést szoros szálak fűzik egybe. Az öt szöveg globális kohézióját biztosítja a fejezetcím. A globális kohézió a szövegösszetartó erő egyik formája, a szöveg szemantikai jellegű összefüggésének egyik fajtája, azaz a nagyobb egységekre kiható erő.

A *Gyöngyhalászok* cím címkeszzerű. Így nevezi a szövegtan a rövid, egyszavas, a témát egy szóba sűrítő címekeket. Az ilyen címeknek (a *Gyöngyhalászoknak* is) erőteljes hangulatkeltő ereje van, szimbólum is, és olyan kulcsmotívum, amely többször is előfordul a szövegekben. De ez a cím nemcsak a kötet címe, és nemcsak öt elbeszélés közös címe, hanem egy elbeszélés egy részéé is. Az egyik elbeszélésbe, az *Egyadta csorba ragyogás* címűbe beékelte novellának is ez a címe: „Most a tavaszon apa egykori írásait olvasgatván kezembe akadt egy kéziratban maradt novellája, GYÖNGYHALÁSZOK címmel.” De a szövegekbe is többször be van szerkesztve ez a szó. Az ilyen beszerkesztéssel többször él Juhász Erzsébet. Az apa novellájában megtaláljuk az elbeszélés címét: „. . . de végül is ez a teljes csatatérelvétel, ez a kicsorbultság ma már nem más, mint ő maga: egyadta csorba ragyogás.” Az utolsó elbeszélés címe *Keresztül-kasul*. Ez a szerkezet az előző *Szívós és oktalan kis ujjgyakorlatok* című elbeszélés szövegében háromszor is előfordul: „Én már sohase fogok följutni, Macám, arra a szerelvényre, amelyiken apád egész életében keresztül-kasul.” „hisz amíg te azon a bizonyos szerelvényen életre szólóan keresztül-kasul . . .” „Réstelen közelségben rátapadva, beletapadva, rá- és belegörnyedve, itt, küszöbön innen, mindig küszöbön innen is távol, *mindétig* távol: keresztül-kasul.”

A *Gyöngyhalászok* cím jelentéséből, jelentése alapján kapja az olvasó az első információt. Az előinformációt a szó alapjelentése közvetíti. Mindannyiunknak vannak ismeretei e szó jelentéséről, ki többet, ki kevesebbet tud a gyöngyhalászközl. Az ÉrtSz. meghatározása: Az a bűvár, halász, aki a tenger fenekére ereszkedik, hogy a gyöngykalglókat összeszedje. A gyöngykalgló pedig olyan kalgló, amelyben gyöngy keletkezik. Csak hogy a szó a szövegben új jelentést kap. Idézem az apa novellájából: „Gyöngyhalászok! – jutott eszébe anyósának e csúfondáros megjegyzése. – Egyikötök a pezsgős poharak alján, másikötök egy-egy női csuka felcsillámló tekintetében halásszátok – halásszátok – az igazgyöngyöket.” Majd néhány mondattal később: „Gyöngyhalászok, öreg pajtás, azok vagyunk.” Ezt a részt megelőzően az apáról mondja a nagyanya (nem kis íróniával): „Pusztán azért kell naphosszat ott ülnie a postán, és csak erre az üzenetre vár még, hogy nyakába vegye a világot, s valahol a messzi tengereken felcsapjon végre gyöngyhalásznak.” (Ez tehát a szó első előfordulása, s itt alapjelentésében van.) Többször ismétlődik még, nemcsak az idézett mondatokban, ez az egyik kulcsszó a szövegeknek, és az ismétlődés

révén korreferencia (kölcsonös egymásra vonatkozás, megfelelés) van mind-egyik szövegmondat között, amelyekben előfordul. A *gyöngyhalászok* mindkét jelentése (alapjelentése és a kontextusban kapott jelentése) egyszerre él az olvasóban, és a kettő közötti vibrálás teremt feszültséget.

De nemcsak azonos alakjában ismétlődik meg ez a szó, hanem lesz egy szinonimája, lesz, mert a szövegben válik azzá, egyébként nem az, ez a szó a *futóbolond*. Ez a szó is összekapcsol több részt, mert ez is többször ismétlődik. A jelentése: kissé meghibbant, nyugtalanul viselkedő, folyton jövő-menő, hóbortos, de ártatlan személy; félbolond. (Nem bolond, mert az a józan ésszel ellentétesen gondolkodó ember, elmebajos ember, zavaros beszédével, cselekedetével derűtséget keltő ember, aki a nevetség tárgya.) Mindkét szó a nagyanyától származik. Az ő szavajárása volt: „nahát, ennyi futóbolondot egy rakáson”! Ugyanabban a részben vannak a következő szerkezetek is: mennyi itt a futóbolond, a következőben: családi futóbolondokkal, sok futóbolond. Variált ismétléssel is megtaláljuk tehát, nemcsak alapalakban, hanem más-más ragokkal ellátva, ebből következően különböző mondattani funkcióban. És a negyedik elbeszélésben újra felbukkan, s kapcsolja a részt, melyben előfordul, az első elbeszéléshez. Hogy hogyan? A következőképpen: az első elbeszélés 2. részében ez áll: „Forgassuk csak meg egy kicsit azt a dolgot a családi futóbolondokkal! Ki volt hát az a rengeteg futóbolond itt egy rakáson? Ha nagymama és te gyanún fölül álltok, ahogyan valóban gyanún kívül is helyezték magatokat mindig is – akkor hát ki? Nem sokan maradunk. Én, aki szerintetek mindig is túl kicsi voltam, nemigen jöhöttem számításba. Az a sok futóbolond itt egy rakáson nem lehetett más, mint anya, apa meg az a *zsémbes* Giza, a nagymama testvérénje . . .” A következőket pedig már a nagymama mondja: „Látod, látod! Engem is utolért a sorsom. Fölsorakoztam közéjük, a *futóbolondok* közé én is.” Hogy miért futóbolondok, kiderül a történetekből.

Ugyanis történetek sora alkotja az elbeszéléseket, amelyek állandó szereplői a fentebb idézett szövegrészben említettek, és még mások is. A nagypapa is például, meg Izabella, akit az elbeszélő megszólít, akihez fordul. A megszólítások különböző formájúak, a nagyobb egységek (makroegységek) legtöbbszörben megtalálhatók: „Te nem tudhatod, Ibi . . .”, „Érdekes, Ibi, hogy . . .”, „Mondd, Ibi, te nem furcsállottad . . .”, „Gondoltad volna, Ibi, valaha is . . .”, „Emlékszel még, Ibi, arra az utolsó közös családi nyaralásra . . .?”, „El kell mondjam neked, Ibi, hogy régóta nincs az a történet . . .” stb. Szövegtanilag a megszólításoknak is szövegszervező szerepük van. Ezek az idézetek mutatják, hogy az elbeszélő egyes szám első személyben szólal meg (Juhász Erzsébetnek nemcsak ebben a művében), de a történetek fűzése során változik is a nyelvtani személy és szám („jól kirendetlenkedtük magunkat”, „mindannyian rátámadtunk ügyetlensége miatt” stb.), ezekkel az első személyű igealakokkal szemben

állnak a harmadik személyű igealakok („Mondom, ült az üres műtermében”, „Nem találta többé a helyét” stb.).

Szóval történeteket, eseményeket hallunk az elbeszélőtől, de nem mindig attól, akit megszólít az elbeszélő, ugyanis szinte észrevétlenül, mintegy jelzés, bevezetés nélkül más veszi át tőle a mesélést, emlékezőst. Neorcics nagymama például. Milyen eseményekre emlékezik az elbeszélő? Ezt egy-egy jellemző szóval / szerkezettel meghatározhatjuk, amely mintegy bevezeti és/vagy minősíti a történetet: „családi történetek”, „botrányos kimenetelű” esemény, „zűr-zavaros, végzetes vendégség”, „zűr-zavar”, „fura események”, „tragédia”, „a házásélet keservei”, de részletekbe is mehetünk, olyan részletek is kiemelhetők, amelyek az elbeszélő eseménnyel kapcsolatosak és valaminek a következményei: kiadós ajtócsapkodás, türelmetlen sürgetés és könyörgéssé fajuló unszolás, megfeddetés, gyakorta ismétlődő heves szóváltások, szitkok és átkok zuhataga stb.

Minden ismétlődő szövegelem, legyen az akár szó, akár szerkezet, szöveg-tanilag kétféle funkciót lát el. Biztosítja – mint már említettem –, a nagyobb részek összetartozását, ugyanakkor az egymást követő különálló mondatok egymáshoz kapcsolódását is – a jelentés síkján.

Ami a nyomdatechnikai eljárásnak köszönhető, s rögtön feltűnhet az olvasónak, az az, hogy bizonyos szavak dőlt (kurzív) betűkkel vannak szedve. És ezeknek a szavaknak egy része ismétlődik. Az olvasó felteheti a kérdést, hogy miért éppen ezek vannak kiemelve. Sokszor a fókuszban álló szót szokták kiemelni, az ige előtt álló főhangsúlyos szót. Nem így Juhász Erzsébet szövegeiben. Dőlt betűs például az *Egyadta csorba ragyogás* című elbeszélés első szava, a *kifejezetten*: „*Kifejezetten* forró májusi délutánok voltak akkoriban az érettségi előtt, s mi tanulás ürügyén darvadoztunk a szobában.” Ez lenne a főhangsúlyos hely? Nem biztos, bár úgy is olvasható. A többi mondat, amelyben a kiemelt szó előfordul: „*Kifejezetten* mély érzésű, mondhatom.” A választ, hogy miért van kiemelve, a harmadik előfordulás adja meg: „*Egy kifejezetten* jól sikerült házasságé, ugye, hogy kedvenc szavatokkal éljek.” És van még egy előfordulási helye: „*sőt kifejezetten* ostoba hivalkodást holmiféle szedett-vedett szellemi és művészi hóbortosságokkal”. Az iménti fél mondat („*hogy kedvenc szavatokkal éljek*”) után feltételezhetjük, hogy a kiemelt szavak (sőt később egész szövegrészek) idézetek, valakinek a szavai. S ebben meg is erősít bennünket a szerző pl. a harmadik elbeszélésben: „*Lám, a Gyula! Itt még velünk volt, szegény* – sóhajtott fel olykor Neorcics nagymama . . .”; a folytatásban pedig dőlt betűs a „*régi szép idők*”. Okunk van feltételezni, hogy ezt is a nagymama mondta. Ez az egész idézett mondat ugyanígy újra megjelenik, a következő néhány mondatban pedig a *velünk* kétszer, a *szegény* pedig tizenegyszer (és csak kétszer nincs dőlttel).

De térjünk vissza a szerkesztésre. Ez a kiemelt szerkezet (a „*régi szép idők*”) ellentétben áll a többi történettel kapcsolatos szavakkal. S nemcsak ez az egyetlen ellentét a szövegekben. A párhuzam mellett ugyanis az ellentét a másik szövegszervező elv. Pl. ellentét van a valóság és az álom, a valóság és a képzelet között is, az utazás és a maradás, a távozás és körforgás, boldogtalanság és boldogság között is. S ez az ellentét a szavak szintjén is kimutatható. (A felsoroltak tkp. az elbeszélések szavai, nem pedig elvonások.)

Egy-egy többször megismételt szó jellemző egy vagy több szövegegységre. Ha egyre, akkor a lineáris kohéziót biztosítja, ha többre, akkor a globálisat. Az ilyen szavak tagolják is a szöveget, méghozzá a jelentés síkján.

Az elbeszélésszövegekben tehát több szemantikai tömb különíthető el. Több esetben ezeket a tömböket maga az író választotta el egymástól (bár további bontás is lehetséges). Ezek a tömbök névszók köré rendeződnek. Ezek közül íme néhány (a teljesség igénye nélkül sorolom föl őket):

A *név* több részben kap fontos szerepet. Az egyik egység a megszólított nevével kapcsolatos (a nagymama javaslatára lesz Izabella, mert „ha már lány lett, okvetlenül bele kell vinnünk a nevébe valami különöset, sejtelmeset, valami sajátos felhangot”), a másik említéskor politikai kicsengése van, és a „történelemmel” kapcsolatos: a névről van szó, melyet „örökösen áthúznak és korrigálnak” (Miklós, a nagypapa morfondírozik azon, hogy „hányszor változott már a neve a változó nyelvű személyazonossági igazolványai során”). A család „egy közönséges kékharisnya” nevét változtatja meg, így emlegetik: Mörder Zsuzsa (a Dörfler helyett; a der Mörder a németben gyilkost jelent). Egy következő szöveghelyen a névnek emlékeket felidézõ ereje van, ez a név egy közszó, ami félrehallásból alakul (attován = add tovább, mert számár maradsz), és válik „helynévvé”. Tehát névválasztás, névmegváltoztatás – ez is összekapcsol részeket. Sõt, ide vonhatjuk a „csavarított idézet”-et: „Ábrándozás az élet megvizsgálója.” De nemcsak Vörösmartynak *A merengőhöz* című versének egy során „csavarint” az író, hanem a *Köd előtte, köd utána* szóláson is, méghozzá így: „*por előttem – por utánam*”. Hogy ki mire asszociál, hogy asszociál-e egyáltalán, az a háttérismereteiktől függ, ami szintén belejátszik a szavak és szó szerkezetek jelentésébe. Eszünkbe juthat például Szabó Lőrinc (a *Szél hozott, szél visz el* című verse kezdődik így: *Köd előttem, köd mögöttem / Isten tudja, honnan jöttem*), Kosztolányi Dezső (a szólás egyik versének címe, és az *Othon* című versében is megtaláljuk), és Juhász Gyula meg talán még Komjáthy Jenő is, mert ők is beleszerkesztették verseikbe a szólást. S ha vannak háttérismereteink, még egy név, egy kitalált tulajdonnév, egy helynév is új tartalommal tölthető fel számunkra. Ez a név a Nakonxipán. (A fejezet második elbeszélésének a címéből, mely így hangzik: *Nakonxipánban hull a hó.*) Elemér, a festő beszélt erről a helyről az apának. „Mindenk

kitalálhat magának egy Nakonxipánt, barátom” – olvashatjuk az elbeszélésben. Gulácsy Lajos álombirodalma ez a hely, ennek tájait, embereit festette gyöngéd színű, lágy tónusú szürrealisztikus képeiben, miután az első világháború után összeroppant. Az elbeszélés alakjának is „fura sorsa” volt, s vele kapcsolatban tragédia jut az elbeszélő eszébe. S ugyanitt olvashatjuk, hogy a név botrányt sejtet (Ördög Ilona neve).

A *szerelvény* és a vele kapcsolatos szavak egész sora húzódik végig a szövegekben. És ennek a szónak a mezejébe tartozik az *utazás*. A szómezőbe (vagy asszociációs mezejébe?) tartozik a *vicinális* (a szövegben jelző) és a *pályával* alkot szerkezetet (I/8.)², *vicinális körülmény* (I/10.), alapjelentése helyi érdekű vasút, a 2. pedig helyi jelentőségű. Mindkét jelentése eszünkbe jut, ám az elsőt erősítik a következő, a későbbi szövegekben/szövegrészekben található szavak: *szerelvény* – konkrét jelentésben (II/2.), *száguldó vonat* (II/3.), *vonat* (II/4.), *szerelvény* (III/5., IV/6., 7., V/1., 4., 6., 7.). Ehhez a sorhoz tartozik a *vasútállomás* (pl. V/2., 4.), a *peron* (V/4.), a *sínpár* (pl. II/4., V/1.), *vágány*, *vakvágány* (pl. V/7.), *menetrend* (pl. III/5., V/7.). A hozzájuk kapcsolódó jelzők is sokatmondóak, ezekkel is érdemes lenne foglalkozni, pl. csökönyösen áhított szerelvény, ott csillogunk keresztül-kasul száguldó szerelvényünkön, egy vihariramban tovaszáguldó szerelvényre, ama várva várt szerelvényre, ama bizonyos szerelvény, száguldó szerelvényen. A fenti szavak kapcsolatban vannak az *utazás*, *távozás*, *elválás* szavakkal is.

Különböző jelentéssíkokról van szó, de ezek felidézik egymást. Az *elmenni* és *maradni* ellentétben állnak. Pl. „Haza akarok menni, vonat tetején, ha kell, vonatok alatt kúszva, ha kell . . .” „*Ah, utazni oly gyönyörű . . .*” „. . . erre a végleges elutazásra készültünk valamennyien” stb. A maradásra, az egy helyben tartózkodásra is több utalás van: „ül és néz maga elé”, „csak ült üres műtermében”. És ellentétben áll az *utazás* a *körforgással* is. Ez a kötet utolsó szava, mintegy utalva arra, hogy nem lehet elmenni. S ezt erősíti meg a jelző is, az „életre szóló”.

Újabb jelentéssíkot indít el a *karmester* szó is, amely egy hasonlatban fordul elő először, és a nagymamára vonatkozik. A szómezőbe tartozó szavak továbbviszik a hasonlatot: *karmesteri pálca*, *hangszerpróba*, *dallam*, *vezényelhetetlen hangzavar*, *hangszerelhetetlen* (mind a IV. elbeszélés makroszerkezetében), *karmesteri pálca*, *vezényli*, *szétszéledt zenekar*, *játszani kezd* (az V. elbeszélésből).

A *Keresztül-kasul* című elbeszélésből két kulcsszót emelek ki: a *gyanú* és az *álom* szót. Ezek átszövik a szöveget. Így kezdődik az elbeszélés: „Már az elején gyanút foghattam volna, hogy álmodom csupán az egészet. Hogy maga az álom – akár gyermekkori igénytelen papírmásé kaleidoszkópomba bámulnék –, az álom fura logikája perdíti színre és sodorja széjjel újra meg újra e különös

utazás eseményeit. Gyanút foghattam volna . . .” A következő bekezdés pedig ennek ellentéte: „Máskülönbén pedig vajon hogyan foghattam volna gyanút!” Ez a kettősség vonul végig a szövegen, és ezt szövi át az, hogy ki álmodta az cseményeket. Tehát újabb ellentét következik: „Olykor úgy tűnik nekem, Ibi, hogy nem is én álmodtam e fura eseményeket . . .” „Egyedül apa álmodhatta ezt az egészet . . .” Majd lejjebb ez a mondat kicsit módosul, megmarad a ható igealak, de kapcsolódik hozzá a *kétségtelenül* határozószó. A bizonyosságot azonban gyengíti az igealak, de nem véletlenül marad meg a ható ige, mert a bizonytalanság tovább tart: „Az sincs azonban kizárva, Ibi, hogy Miklós álmodta e fura cseményeket.” Aztán egy újabb fordulat a bizonytalanságtól a bizonyosság felé: „. . . egy szédítő pillanatban világosan éreztem, Ibi, hogy mégiscsak én magam álmodom e fura cseményeket”.

Az emlékek felidézésekor az elbeszélő bizonytalanságát többször tetten érjük, mert az ilyen szavak jelzik: alighanem, nyilván (határozószavak), mintha (kötőszó) feltételes módú igealakokkal stb. Ezekkel állnak szemben a bizonyosságra vonatkozó szerkezetek: „mérget lehet rá venni”, „arra azért én magam is nagyon jól emlékszem”.

Az ismétlődő névszók hálószerűen egybefonódnak, szöveghálót alkotnak, a szövegháló teremt meg a szövegek folytonosságát, egységét velük tartotta fenn a szöveg alkotója a témát. A síkok azonban, mint láthattuk, részekre tagolják a szöveget. A szemantikai síkváltások szép példáit kísérhetjük végig a szövegekben.

A szerkezeti egységeket a jelentésmezők jelölik ki. A jelentésmezők között vannak konkrét és elvont jelentési síkok: a tárgyi világ konkrét és a lelki élet, illetve történések elvont kifejezései indítják el a jelentéssíkokat.

A tárgyi világból csak egy példát említek, azt, amelyiknek kiemelt fontossága van a szövegekben, és többször sajátos, a szövegekre jellemző szerkezetben fordul elő. Ez a tárgy a fotel „*ama bizonyos* dohányzóasztalka mellett”. Erre is emlékezik az elbeszélő, először az első szövegben van róla szó, és ez az a fontos hely, ide szokott leülni Neorcics nagypapa és az apa, aztán Elemér: „évek óta egymagában üldögélt már ekkor *ama bizonyos* dohányzóasztalka mellett a fotelben” (II/3.), aztán az apa egyedül (III/9., V/7.) – így képzelet el az elbeszélő. Az ismétlődő szerkezet pedig az *ama bizonyos* utalószós szerkezet, mely minduntalan jelzi, hogy a már ismert dologról van szó. Más példák: *ama bizonyos* szerelvény, *ama* várva várt szerelvény, *ama* Gül Baba-i korszak.

A Gül Baba helyet jelölő eleme a szövegnek, ez is fontos szerephez jut. Ide tért be a nagyanya „barátnéival egy kis desszertre” (I/1.), s erre a helyre aztán sokszor van utalás, immár korszakként emlegetve (II/1., 3., IV/6.).

A környezet elemeinek apró rajzai mellett az évszak, az időjárás jellemzőit is bemutatja Juhász Erzsébet. Az évszakok múlását is érzékelhetjük. Pl. „*Ki-*

fejezetten forró májusi délutánok voltak”; „Ősz volt”, és nincs megnyugtatóbb a „homályosan fénylő őszi délutánoknál”; „Zimankós hideg téli idő volt, január közepe, szakadatlanul esett a hó.”

Az elbeszéléseket lezáró részek (az utolsó kivételével) rövidek, ebben az elbeszélő összefoglal, s a megoldást tartalmazza, ha egyáltalán van ilyen.

Tehát Juhász Erzsébet elbeszélésfüzérében a szemantikai szövegösszefüggés a kisebb és nagyobb egységekben többféleképpen is érvényesül: változatlan ismétléssel, variált ismétléssel, tartalmi ellentéttel, szinonimákkal, azonos jelentésmezőbe tartozással (a fogalomkörhöz szervesen vagy asszociatív úton kötődő szavakkal). Egyszóval: sok-sok szállal egymáshoz fűződő mikro- és makroegységekből alkotott összefüggő egészet Juhász Erzsébet.

JEGYZETEK

¹ Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1984

² A római szám a fejezet elbeszélésének a sorszáma, az arab szám a szerző által elkülönített részegység sorszáma.